

Αλίκη Αγγελίδου

Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Εντοπιότητα και Μετακινήσεις στην Ανατολική Αττική από τον 18ο αιώνα έως σήμερα: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες στις κοινότητες Ραφήνας και Μαρκόπουλου*

Εισαγωγή

ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «Εντοπιότητα και Μετακινήσεις στην Ανατολική Αττική από τον 18ο αιώνα έως σήμερα: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες στις κοινότητες Ραφήνας και Μαρκόπουλου»¹ πραγματοποιήθηκε στο διάστημα Ιούλιος 2017 - Ιούνιος 2018 από την Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής με τη δική μου επιστημονική καθοδήγηση και τη συμμετοχή εννέα φοιτητών από το Πάντειο Πανεπιστήμιο. Σκοπός του προγράμματος ήταν η μελέτη της κατασκευής της τοπικής ταυτότητας σε δύο οικισμούς της Ανατολικής Αττικής –Ραφήνα και Μαρκόπουλο– μέσα από μια διεπιστημονική συνεργασία. Να συμβάλει δηλαδή στην ανάλυση και κατανόηση των ιστορικών και κοινωνικών διαδικασιών συγκρότησης των τοπικών κοινοτήτων από τον 18ο αιώνα ως τις μέρες μας. Η έρευνα ήρθε να απαντήσει σε μια σειρά από ερωτήματα και παράλληλα σε μια σειρά από προκλήσεις.

* [Σ-09: 06-10-2018 / Ε-60]

1. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής και προσωπικά τους Νίκο Παπαγιαννάκο, Δημήτρη Νικολάου και Νικόλα Λεβαντή, όπως και τον Ελευθέριο Αλεξάκη, για την πρόσκληση να συνδράμουμε εγώ και οι φοιτητές από το Πάντειο Πανεπιστήμιο στο συγκεκριμένο ερευνητικό πρόγραμμα. Εξίσου, θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στις δημοτικές αρχές των δύο Δήμων, το ΔΣ του Αναγκαστικού Συνεταιρισμού Μαρκόπουλου «ΜΑΡΚΟ» όπως και εκείνο του Συλλόγου Τριγλιανών Ραφήνας για την άοκνη στήριξή τους τόσο κατά τη διάρκεια της έρευνας όσο και για την οργάνωση της Έκθεσης που έλαβε χώρα στο ΜΑΡΚΟ το διάστημα 30 Σεπτεμβρίου - 14 Οκτωβρίου 2018 καθώς και της ΙΖ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής που πραγματοποιήθηκε στις 3-7 Οκτωβρίου 2018 στο Μαρκόπουλο. Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ σε όλες και όλους όσοι/ες ανοίξαν τα σπίτια τους στις δύο κοινότητες, μας διέθεσαν χρόνο και δεχτήκαν να μοιραστούν μαζί μας τις μνήμες, τις απόψεις και τις πληροφορίες για τον τόπο τους και να συμβάλλουν έτσι στην παρούσα έρευνα.

Ένα πρώτο ερώτημα, θεωρητικό, είναι ποια η αναγκαιότητα να δοθεί έμφαση στις έννοιες της «εντοπιότητας» και της «μετακίνησης». Από τη δεκαετία του 1980, μια σειρά από μετατοπίσεις στον χώρο της κοινωνικής θεωρίας έστρεψαν το ενδιαφέρον των ερευνητών προς τις προσεγγίσεις της «κοινωνικής και πολιτισμικής κατασκευής», οι οποίες άσκησαν κριτική στην ουσιοκρατική θεώρηση αναλυτικών κατηγοριών όπως ο «τόπος», ο «πολιτισμός» ή η «κοινότητα», θεώρησαν δηλαδή ότι αυτές δεν περιέχουν εγγενείς ιδιότητες δεδομένες από τη φύση ή τη βιολογία αλλά αντίθετα αποτελούν προϊόντα κοινωνικής δράσης και διαντίδρασης (Παπαταξιάρχης 1996)². Μέσα σε αυτό το διανοητικό πλαίσιο τέθηκαν στο επίκεντρο του ανθρωπολογικού ενδιαφέροντος έννοιες όπως εκείνη της «ταυτότητας», η οποία δε νοείται πλέον ως μια αυθύπαρκτη, περιχαρακωμένη και παγιωμένη οντότητα αλλά ως μια δυναμική διαδικασία που δομείται στη βάση της ομοιότητας και της διαφοράς: «η ταυτότητα δεν μπορεί να υπάρξει στην απομόνωση κι αποκτά το νόημά της από τον 'Άλλο'. Η αίσθηση του 'εαυτού' είναι στενά συνδεδεμένη τόσο με την επίγνωση της παρουσίας του 'Άλλου' όσο και με το ανήκειν σε μια ευρύτερη συλλογικότητα» Γκέφου-Μαδιανού (2003: 44). Η ταυτότητα δηλαδή δεν μπορεί να ειπωθεί ανεξάρτητα από την ετερότητα και είναι το αποτέλεσμα διαδικασιών αυτοπροσδιορισμού αλλά και ετεροπροσδιορισμού. Τέλος, οι ατομικές και συλλογικές ταυτότητες είναι πολλαπλές, μεταβαλλόμενες, ρευστές και διαπραγματεύσιμες.

Επίσης, η έννοια της «κοινότητας» δεν περιορίζεται πλέον στην οικιστική, οικονομικοκοινωνική και διοικητική πραγματικότητα την οποία εκφράζει, ούτε γίνεται αντιληπτή ως ένα κλειστό, οριοθετημένο και αρραγές σύνολο, διαχρονικά αναλλοίωτο. Αντιθέτως μια μη ουσιοκρατική προσέγγιση της «κοινότητας» σχετίζεται και με την αίσθηση, την ιδέα ενός κοινού «ανήκειν», που διαμορφώνεται χάρη σε συγκεκριμένες κοινωνικές δομές και σχέσεις (Cohen 1985, Ντισιάκος 1991). Αναπύχτηκε έτσι ένας έντονος προβληματισμός γύρω από το πνεύμα, την ιδεολογία και τη συμβολική υπόσταση της κοινότητας, ενώ τα νέα ζητούμενα στη μελέτη της αφορούν τους τρόπους με τους οποίους την ορίζουν και τη νοηματοδοτούν τα μέλη της καθώς και τον ρόλο που παίζει η συγκρότηση της συλλογικής μνήμης και η βίωση της τοπικής ιστορίας. Ακόμα, η κοινότητα δε γίνεται αντιληπτή σαν ένα ενιαίο και συμπαγές ως προς τις απόψεις και ταυτοποιήσεις σύνολο αλλά αναζητούνται οι διαφοροποιήσεις και εντάσεις που πιθανόν υπάρχουν ανάμεσα σε διαφορετικά συλλογικά υποκείμενα και οι οποίες της προσδίδουν τον δυναμικό της χαρακτήρα. Ακολουθώντας την ίδια οπτική, η «εντοπιότητα» ήρθε να εκφράσει τόσο την «έννοια όσο και [τ]η[ν] αίσθηση της συμμετοχής σε ένα περιχαρακωμένο σύνολο, σε

2. «Κατασκευή είναι η συμβολική εννοιολόγηση προσώπων, πραγμάτων, και εν γένει συμβάντων, πράξη κοινωνικά αποτελεσματική, άρα νομιμοποιητική, όσο και πράξη κοινωνικά οριοθετημένη» Παπαταξιάρχης (1999: 198).

μια κοινωνική και συμβολική ολότητα που εντοπίζεται σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο ανάμεσα στις πιο πρωταρχικές δομές της κοινωνικής οργάνωσης (συγγένεια, φιλία) και στο έθνος-κράτος... Από την άλλη,... η εντοπιότητα (όπως και η εθνότητα) είναι πολιτισμικό μόρφωμα που περιλαμβάνει μια σειρά από σύμβολα, τα οποία στην αμοιβαία τους διαπλοκή και ιεραρχημένα ανάλογα με το πλαίσιο αναφοράς, ορίζουν την τοπική ταυτότητα-συνείδηση και οργανώνουν τις εντάξεις στο τοπικό επίπεδο (Cohen 1995)» (Παπαταξιάρχης 1990: 335).

Από τα παραπάνω, αναδείχθηκε λοιπόν το αίτημα μιας ενδελεχούς διερεύνησης των μορφών διαχείρισης, διεκδίκησης και χρήσης των τοπικών ταυτοτήτων που κάθε άλλο παρά βέβαιες θεωρούνται ως προς το περιεχόμενό τους. Ως εκ τούτου, η «κοινωνότητα» και η «ταυτότητα» δεν προσεγγίστηκαν στη συγκριμένη έρευνα ως δεδομένες εθνογραφικές «πραγματικότητες» αλλά ως ρευστές ιστορικές διαδικασίες, το πολιτισμικό και κοινωνικό περιεχόμενο των οποίων είναι το ζητούμενο (Σπύρος 2005: 103).

Παράλληλα, εστίασαμε στην καταγραφή των ιστορικών διαδικασιών συγκρότησης και συνεχούς ανασυγκρότησης των επιμέρους κοινοτήτων μέσα από τη μετακίνηση και εγκατάσταση πληθυσμών στις δύο τοπικές κοινωνίες. Η μετακίνηση ατόμων και πληθυσμών με σκοπό την εγκατάσταση σε έναν νέο τόπο δεν αποτελεί σύγχρονο φαινόμενο αλλά συναντάται σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες και εποχές. Πλην όμως, στα πλαίσια της νεωτερικότητας επικράτησε, τόσο στις κοινωνικές επιστήμες όσο και στον δημόσιο λόγο, ο όρος «μετανάστευση» για να προσδιορίσει κατά κύριο λόγο τη μετακίνηση από ένα έθνος-κράτος σε ένα άλλο, όρος που υπονοεί μία ταύτιση ανάμεσα σε μια εδαφική επικράτεια, έναν λαό κι έναν πολιτισμό (Ντισιάκος 2010: 27). Τις τελευταίες δεκαετίες ωστόσο, στο πλαίσιο ενός ολοένα και πιο παγκοσμιοποιημένου κόσμου, οι εθνοκεντρικές αυτές προσεγγίσεις έχουν αμφισβητηθεί (Ντισιάκος 2018), μαζί και αντίληψη ότι οι πολιτισμοί είναι ριζωμένοι σε συγκριμένους τόπους (Gurta and Ferguson 1997). Το ζήτημα της κινητικότητας επανέρχεται λοιπόν, αλλά στην προκειμένη περίπτωση το ζητούμενο για τους ερευνητές είναι να μην παίρνουμε τη σχέση ανάμεσα στους λαούς, τους πολιτισμούς και τους τόπους ως κάτι το δεδομένο αλλά ως το αιτούμενο και να αναζητούμε τους τρόπους με τους οποίους μπορούμε να την εξηγήσουμε κάθε φορά ξεκινώντας από την πεποίθηση ότι οι παραπάνω αναλυτικές κατηγορίες δεν συνιστούν φυσικά φαινόμενα αλλά ιστορικές διαδικασίες (Ντισιάκος 2010: 68).

Ένα δεύτερο, μεθοδολογικό αυτή τη φορά, ερώτημα αφορά στη διεπιστημονικότητα, την επιλογή δηλαδή να χρησιμοποιηθούν ποιοτικές μέθοδοι από την Ιστορική Επιστήμη και την Κοινωνική Ανθρωπολογία. Θεωρήσαμε ότι ο συνδυασμός της επεξεργασίας αρχειακών πηγών, προφορικών μαρτυριών και της συγκριτικής επιτόπου μελέτης συιστά την πιο ενδεδειγμένη μεθοδολογική προσέγγιση προκειμένου να καλύψουμε ένα θέμα όπου ο μετασχηματισμός και η κινητικότητα των υποκειμένων αποτελούν συστατικά στοιχεία. Αναμφισβήτητο το χρονικό εύρος

το οποίο καλύπτει την έρευνα είναι εξαιρετικά μεγάλο για μια προσέγγιση σε βάθος. Στόχος της ωστόσο δεν είναι να καλύψει ενδελεχώς διάφορες πτυχές της εξέλιξης των δύο αυτών κοινοτήτων, πώς θα μπορούσε άλλωστε να το κάνει μέσα σε ένα τόσο περιορισμένο χρονικά και υλικά πλαίσιο, αλλά να σταθεί στα σημεία εκείνα που μοιάζουν να έχουν σημασία για την συγκρότηση της τοπικής κοινωνίας καθώς και στη δυναμική της μετακίνησης και του μετασχηματισμού.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ιστορική έρευνα αξιοποίησε ποικίλα δημόσια και ιδιωτικά αρχεία³ προκειμένου να διαμορφωθεί μια τεκμηριωμένη εικόνα για τη σύνθεση του πληθυσμού των εν λόγω οικισμών. Παράλληλα, ο όγκος και ο πλούτος των γραπτών πληροφοριών που ανιχνεύτηκαν και η συγκυρία των εξελίξεων στον Αναγκαστικό Συνεταιρισμό Μαρκόπουλου «ΜΑΡΚΟ» ανέδειξαν την αναγκαιότητα το υλικό αυτό να διασωθεί και να οργανωθεί με τρόπο τέτοιο που να μπορεί να είναι χρήσιμο στους ερευνητές και οδήγησαν στην απόφαση να ταξινομηθεί το αρχειακό υλικό του ΜΑΡΚΟ με την καθοδήγηση του Επίκουρου Καθηγητή του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου, Ανδρέα Λυμπεράτου, και του αρχειονόμου-μέλους της Ε.ΜΕ.Ν.Α. Δημήτρη Νικολάου.

Επιπλέον, συλλέχθηκαν προφορικές μαρτυρίες μέσα από ημιδομημένες συνεντεύξεις οι οποίες πραγματοποιήθηκαν με τη βοήθεια Οδηγών Συνέντευξης που συντάχτηκαν από την ερευνητική ομάδα. Η καταγραφή των προσωπικών μαρτυριών «απλών» ανθρώπων διαφορετικών ηλικιών, καταγωγής και φύλου πλούτισε σημαντικά τις πληροφορίες που δίνουν τα αρχεία καθώς εστιάζει στους τρόπους με τους οποίους τα γεγονότα βιώθηκαν και έγιναν συλλογική μνήμη από επιμέρους άτομα και κοινωνικές ομάδες. Το υλικό αυτό, με τη μορφή ψηφιακά καταγεγραμμένων συνεντεύξεων και φωτογραφιών, αποτελεί ένα μοναδικό αρχείο τοπικής ιστορίας το οποίο έχει στη διάθεσή της η Ε.ΜΕ.Ν.Α. για περαιτέρω έρευνα και επεξεργασία.

Επιπρόσθετα, διεξήχθη επιτόπια έρευνα. Οι ερευνητές πραγματοποίησαν τακτικές επισκέψεις στους δύο οικισμούς όπου πέρα από τις συνεντεύξεις και τις πιο ελεύθερες συζητήσεις με «καθημερινούς» ανθρώπους συνομίλησαν επίσης με θεσμικούς παράγοντες –με μέλη των τοπικών αρχών, του συνεταιρισμού ΜΑΡΚΟ και του Συλλόγου Τριγλιανών– και επιδίωξαν να συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή (εορτές, κοινωνικές εκδηλώσεις κ.λπ.) όπου η κοινότητα συνέχεται στην ολότητά

3. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκε το αρχειακό υλικό του Αναγκαστικού Συνεταιρισμού Μαρκόπουλου «ΜΑΡΚΟ». Επίσης, το αρχείο του ιερέα Ιωάννη Ηλία, με υλικό που αφορά την πόλη του Μαρκόπουλου, το οποίο την άνοιξη του 2016 ταξινομήθηκε και ψηφιοποιήθηκε από την Ε.ΜΕ.Ν.Α. Τμήμα του υλικού είναι τα γενεαλογικά δένδρα των παλαιών οικογενειών του χωριού στα οποία και δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση. Άλλες πηγές που διερευνήθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας είναι το Αρχείο της Ε.ΜΕ.Ν.Α., στο Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ η Αποζημίωση Προσφύγων Ραφήνας (Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής) και στην Αγροτική Τράπεζα ο Πίνακας Αγροτικών Προσφυγικών Συνοικισμών.

της. Αναζήτησαν επίσης τις διαφοροποιήσεις και τις τομές στο εσωτερικό της κάθε κοινότητας καθώς και τις διαφορετικές εννοιολογήσεις που επιμέρους άτομα ή ομάδες δίνουν σε αυτήν.

Τέλος, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε και μια άλλη μεθοδολογική πρόκληση και πρωτοτυπία του εν λόγω προγράμματος, βαθιά εκπαιδευτική αλλά και επιστημολογική. Η έρευνα έφερε σε συνέργεια δύο διαφορετικές ομάδες φοιτητών. Αφενός μεν εκείνους από το Πάντειο Πανεπιστήμιο, κανένας από τους οποίους δεν έχει ιδιαίτερες σχέσεις συγγένειας ή εντοπιότητας με τους δύο υπό μελέτη οικισμούς κι άρα διαθέτετε μια αποστασιοποιημένη ματιά, πέρα από τους «κοινούς τόπους» που μοιράζονται τα μέλη τους. Ως εκ τούτου τους ήταν εύκολο να εκπλήσσονται και να απορούν με εκφράσεις, συμπεριφορές, γεγονότα που για τους γηγενείς ίσως είναι αυτονόητα και άρα όχι άξια προσοχής και εξαγωγής νοήματος. Αφετέρου συμμετείχαν νέοι επιστήμονες-μέλη της Ε.ΜΕ.Ν.Α., οι οποίοι έχουν μια «από τα μέσα» –όπως συνηθίζουμε να λέμε στην ανθρωπολογία– ματιά για τον τόπο τους και γνωρίζουν πρόσωπα και πράγματα σε βάθος, δυναμικές και μυστικά που ένας «ξένος» θα χρειαστεί πολύ περισσότερο χρόνο για να τα μάθει και να τα κατανοήσει. Πέρα από αυτό κλήθηκαν να συνεργαστούν φοιτητές δύο διαφορετικών επιστημονικών κλάδων, οι οποίοι ακόμα και μέσα στο ίδιο ακαδημαϊκό ίδρυμα συχνά έχουν λίγη αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Η συνεργασία και οι ανταλλαγές δεν υπήρξαν πάντα αυτονόητες και εύκολες, νομίζω ωστόσο επέτρεψαν σε όλους να δουν στην πράξη τα προτερήματα, τις διαφορές και τα όρια της επιστήμης τους και τελικά οδήγησαν σε ένα ενδιαφέρον, κατά την άποψή μας, επιστημονικό αποτέλεσμα.

Συμπεράσματα

Το ερευνητικό πρόγραμμα είχε ως εκκίνηση τη θεωρητική προσέγγιση της ταυτότητας ως ένα ζήτημα τόσο αυτοπροσδιορισμού όσο και ετεροπροσδιορισμού. Τα κείμενα που ακολουθούν έρχονται λοιπόν να φωτίσουν ορισμένες όψεις της ιστορικής συσχέτισης μεταξύ διαφορετικών πληθυσμών που βρέθηκαν να μοιράζονται τον ίδιο τόπο και να συνδιαμορφώνουν μια συγκεκριμένη κοινωνία, όπως και στις σχέσεις μεταξύ Εαυτού και Άλλου στο εσωτερικό της κάθε κοινότητας. Εξίσου σημαντικές είναι και οι σχέσεις που διατηρεί κάθε μια από τις δύο τοπικές κοινωνίες με την πρωτεύουσα και τις αξίες που αυτή εκπροσωπεί, η οποία ως πολιτικό και ιδεολογικό κέντρο συνιστά ένα βασικό σημείο ετεροπροσδιορισμού τους και επηρεάζει τους τρόπους που διαμορφώνεται η τοπική ταυτότητα και οι διακοινοτικές σχέσεις.

Το περιορισμένο χρονικά πλαίσιο της έρευνας δεν επέτρεψε την ενασχόληση με περισσότερους από δύο οικισμούς. Το Μαρκόπουλο και η Ραφήνα παρουσιάζουν ένα συγκριτικό ενδιαφέρον: διαχρονικά μοιράζονται την κοινή εμπειρία της άφιξης

και εγκατάστασης διαφορετικών πληθυσμών και της συσσωμάτωσης σε συλλογικότητες που δημιουργούν οι κάτοικοι, διεκδικώντας από την κεντρική εξουσία καλύτερες συνθήκες για τη διαβίωσή τους. Επιπλέον, στη μακρά διάρκεια, οι δύο κοινότητες υπήρξαν άμεσα συνυφασμένες με την πόλη της Αθήνας, ενώ τις τελευταίες δεκαετίες αποτελούν πλέον τμήμα της περιαστικής ζώνης της πρωτεύουσας και χαρακτηρίζονται από μια αξιοσημείωτη δημογραφική, οικιστική και κοινωνική δυναμική.

Από την άλλη παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές: το Μαρκόπουλο συγκροτήθηκε σε οικιστική και διοικητική μονάδα στον συγκεκριμένο χώρο πολύ παλαιότερα από τη Ραφήνα (Φιλίππου-Αγγέλου 2008). Επιπλέον, αποτελεί κατά βάση έναν γεωργικό οικισμό όπου μεγάλο μέρος της οικονομίας και της τοπικής ταυτότητας στηρίχτηκαν ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα στην αμπελοκαλλιέργεια και την παραγωγή κρασιού, σε αντίθεση με τον δευτερεύοντα ρόλο που διαχρονικά κατείχε στη Ραφήνα η γεωργία σε σύγκριση με τον τουρισμό, την αλιεία και το λιμάνι. Επίσης, η εθνοτική σύνθεση των δύο οικισμών διαφέρει, με τη Ραφήνα να περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο τους πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και τους λιγνιτωρύχους της περιοχής «Διασταύρωση», ενώ στο Μαρκόπουλο η πλειοψηφία των κατοίκων έχουν αρβανίτικη καταγωγή. Τέλος, ήδη από τον 19ο αιώνα οι σχέσεις ανάμεσα στις κοινότητες των Μεσογείων εν γένει και τις πολιτικές και πνευματικές ελίτ της Αθήνας υπήρξαν τεταμένες καθώς τα Μεσόγεια, με τον αγροτικό και αρβανίτικο χαρακτήρα τους αποτέλεσαν τον εσωτερικό «άλλο» σε αντίθεση με τον οποίο συγκροτήθηκε η ταυτότητα του «Αθηναίου» (Μαδιανού 1998), κάτι που δε συνέβη με τόσο έντονο τρόπο στην περίπτωση της Ραφήνας.

Παρά τις διαφορετικές αφετηρίες των δύο οικισμών, με την πάροδο των ετών η κοινωνικοοικονομική τους οργάνωση μοιάζει να συγκλίνει ολοένα και περισσότερο, σημάδι της ολοένα και μεγαλύτερης υπαγωγής των τοπικών κοινωνιών στον οικιστικό ιστό της πρωτεύουσας, στα ήθη και τον τρόπο ζωής της. Οι αλλαγές αυτές ξεκινούν ήδη από τον μεσοπόλεμο αλλά γίνονται ιδιαίτερα αισθητές από τη δεκαετία του 1960 και μετά. Τότε οικοπεδοποιούνται παραλιακές περιοχές και στους δύο οικισμούς και οι νέοι κάτοικοι της πρωτεύουσας αποκτούν αρχικά εξοχικές κατοικίες και μετά μόνιμες. Με τη μαζική εγκατάσταση μεταναστών από την Αλβανία έπειτα από την κατάρρευση του καθεστώτος στη γειτονική χώρα, οι τελευταίοι πήραν τον ρόλο που είχαν ως τότε οι εσωτερικοί έποικοι. Με την πάροδο των ετών οι μετανάστες αυτοί θα αποκτήσουν τα απαραίτητα έγγραφα για τη νόμιμη διαμονή τους στη χώρα, πολλοί θα αποκτήσουν ιδιόκτητες κατοικίες και εν μέρει θα ενσωματωθούν στις τοπικές κοινωνίες. Η συνεχής διεύρυνση της πρωτεύουσας και η υλοποίηση σημαντικών εθνικών έργων υποδομής, όπως η Αττική Οδός και το Αεροδρόμιο ή η ανάπτυξη του λιμανιού της Ραφήνας, οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις «Καποδίστριας» και «Καλλικράτης», καθώς και οι πολλαπλές κρίσεις (κοινωνικοοικονομική, προ-

σφυγική και υγειονομική) της τελευταίας δεκαετίας, θα αποτελέσουν νέες προκλήσεις για τις τοπικές ταυτότητες και τον επαναπροσδιορισμό τους.

Όπως δείχνουν οι αναλύσεις του Νικολάου και των Καψάλη, Λισγάρα, Μανιουδάκη, Παναγιωτάκου στον παρόντα τόμο, στην περίπτωση του Μαρκόπουλου, η τοπική ταυτότητα είναι άμεσα συνυφασμένη με την αρβανίτικη καταγωγή αλλά και με τον τόπο («γέννημα θρέμμα»), με τη συμβολική αξία της ιδιοκτησίας της γης, όπως και με την καλλιέργεια του αμπελιού. Ωστόσο το όριο ανάμεσα στους «ντόπιους» Μαρκοπουλιώτες και τους Αθηναίους επήλυδες μοιάζει να αφορά μια ευρύτερη διαφοροποίηση που ξεπερνά τα όρια της εθνοπολιτισμικής διαφοράς και έχει τα χαρακτηριστικά μιας κοινωνικής διαφοροποίησης ανάμεσα στον αστικό/νεωτερικό και τον αγροτικό/προ-νεωτερικό τρόπο ζωής και σκέψης. Σε αντίθεση με τον μέχρι πρόσφατα κατά βάση αγροτικό χαρακτήρα του Μαρκόπουλου, οι νέοι κάτοικοι προέρχονται από αστικά στρώματα της Αθήνας και μετακινήθηκαν όχι για να ασχοληθούν με τον πρωτογενή τομέα, αλλά ωθούμενοι από το ιδεώδες της εξοχικής κατοικίας, αρχικά, και στη συνέχεια της αναζήτησης καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και εργασίας σε ένα ημιαστικό περιβάλλον που συνδυάζει τα θετικά της αστικής ζωής με ένα πιο «φυσικό» περιβάλλον. Αποτελούν φορείς αντιλήψεων και αξιών που ολοένα και περισσότερο συρροούνται και οι «ντόπιοι» αλλά απέναντι στις οποίες οι τελευταίοι παραμένουν αμφίσημοι.

Η διάκριση αυτή θα μπορούσε να συνοψιστεί στη σημασιολογική διαφορά που έχει η διαφοροποίηση ανάμεσα στο «κτήμα» (που συνδέεται με την παραγωγική διαδικασία) και το «οικόπεδο» (που αφορά στην κατοικία και τον παραθερισμό). Μπορεί οι περισσότεροι κάτοικοι του Δήμου να είναι κάτοχοι γης ωστόσο η γη αυτή αποκτά διαφορετική νοηματοδότηση και αξία για διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Στις μέρες μας η χρηματική αξία ενός «κτήματος» μπορεί να είναι πιο μικρή από εκείνη ενός «οικόπεδου». Αλλά η συναισθηματική του αξία, ειδικότερα για τους παλιούς κατοίκους του Μαρκόπουλου είναι μεγαλύτερη, όπως και η σημασία του για την ένταξη στην κοινότητα. Παρότι το ιδανικό της ιδιοκτησίας οικογενειακής κατοικίας είναι κοινό σε όλη την Ελλάδα και το συναντάμε τόσο στους «Μαρκοπουλιώτες» όσο και στους «Πορτοραφιιώτες», η γη που έχει μια παραγωγική χρήση και η οποία ακολουθεί τους ανθρώπους από τη μια γενιά στην άλλη έχει ταυτιστεί με την οικογένεια, την ιστορία και τα χαρακτηριστικά της. Ενδεικτική είναι η αφήγηση ενός πληροφορητή από το Μαρκόπουλο για τη γιαγιά του που για χρόνια έκλαιγε περνώντας έξω από ένα παλιό κτήμα της οικογένειας που πουλήθηκε ως οικόπεδο. Ενδεικτικό είναι επίσης το γεγονός ότι στον συνεταιρισμό ΜΑΡΚΟ συμμετέχουν οι παλιές, αρβανίτικες οικογένειες που κατείχαν αγροτική γη άλλα όχι μέτοικοι από την Αθήνα ή εξωτερικοί μετανάστες.

Αντιθέτως, για τους νέους κατοίκους που έχουν εγκατασταθεί κυρίως στο Πόρτο Ράφτη, όπως και για αρκετούς νεότερους σε ηλικία Μαρκοπουλιώτες, η σημασία

της ατομικής ιδιοκτησίας και η εντοπιότητα είναι περισσότερο συνυφασμένη με την κατοχή «οικοπέδου» και ιδιόκτητης κατοικίας, με τα αστικά δηλαδή πρότυπα της «ανάπτυξης» και του «εκσυγχρονισμού» που συναντάμε και σε άλλες περαστικές περιοχές της πρωτεύουσας (Οικονόμου 2010, 2012). Ο Δήμος από την άλλη συνιστά ένα τόπο δυνητικής εκπροσώπησης όλων των δημοτών, ανεξαρτήτως καταγωγής, χρονολογίας εγκατάστασης ή ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Στην πράξη ωστόσο αποτελεί ένα πεδίο διαπραγμάτευσης αναφορικά με τη δυνατότητα απόφασης για τα κοινά και για το μέλλον της κοινότητας, καθώς η εκπροσώπηση σε αυτόν παραμένει σχετικά άνιση ανάμεσα στους παλιούς και τους νέους κατοίκους. Μάλιστα, για τους εξωτερικούς μετανάστες η απόκτηση ελληνικής ιθαγένειας και ιδιόκτητης κατοικίας μοιάζει να αποτελούν τα βασικά για αυτούς διακυβεύματα κι ως εκ τούτου η ενασχόλησή τους με τα κοινά είναι περιορισμένη. Διαφαίνεται ωστόσο, ότι λόγω της γλωσσικής και πολιτισμικής εγγύτητας, οι σχέσεις των Αλβανών μεταναστών με τους «τόπιους» είναι πιο στενές και η ένταξή τους γίνεται με πιο ομαλούς όρους απ' ό,τι σε άλλες κοινότητες των Μεσογείων ή στη Ραφήνα⁴.

Επιπρόσθετα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι εδώ και κάποιον καιρό πραγματοποιείται μια συμβολική αντιστροφή. Ενώ στο παρελθόν τα Μεσόγεια ήταν απαξιωμένα ως η «πίσω αυλή της Αθήνας» (Γκέφου-Μαδιανού 1998) τις τελευταίες δεκαετίες μετατρέπονται σε έναν περιζήτητο και προνομιακό τόπο εγκατάστασης για πολλούς κατοίκους που εγκαταλείπουν το κέντρο της Αθήνας και υπόκεινται σε έντονες διαδικασίες «προαστιοποίησης». Μια μεταστροφή την οποία οι κάτοικοι του Μαρκόπουλου ενίοτε βιώνουν με περηφάνια σε σχέση με την απαξιωμένη θέση που κατείχαν μέχρι πρόσφατα στο εθνικό φαντασιακό οι αρβανίτικες κοινότητες της Αττικής (όπ. π.), άλλοτε πάλι ως μια «εισβολή» στην κοινότητά τους, της οποίας η φυσιογνωμία βλέπουν να αλλάζει. Σε ένα πιο πρακτικό επίπεδο, αναγνωρίζουν τα οφέλη των μεγάλων έργων υποδομής ως προς τον περιορισμό της απόστασης και την ευκολία πρόσβασης στο κέντρο της Αθήνας. Ταυτόχρονα, είναι ιδιαίτερα προβληματισμένοι αναφορικά με τα περιβαλλοντικά, οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που επέφεραν τα συγκεκριμένα έργα και κάνουν έναν λιγότερο ενθουσιώδη απολογισμό σε σχέση με τα πρώτα χρόνια λειτουργίας τους, ειδικά του αεροδρομίου (Γκέφου-Μαδιανού 2014). Ολοένα δε έχουν την αίσθηση ότι τα οφέλη που αποκόμισε η πρωτεύουσα από αυτήν την «προσέγγιση» είναι μεγαλύτερα, ενώ για τα Μεσόγεια περισσότερες είναι οι ζημιές, γεγονός που αναπαράγει τη μειονεκτική τους θέση σε σχέση με την πόλη της Αθήνας.

Στη Ραφήνα τώρα (Βεκρής, Παπαθανασοπούλου και Φιλίππου; Σκορδάκη και Κουτσογιάννης σε αυτόν τον τόμο), η τοπική ταυτότητα έχει σε μεγάλο βαθμό υφαν-

4. Για τον ρόλο της γλωσσικής και πολιτισμικής συνάφειας στην ένταξη των Αλβανών μεταναστών σε μια αρβανίτικη κοινότητα της Β. Πελοποννήσου βλ. Αθανασοπούλου (2006).

θεί γύρω από την κοινή καταγωγή, την εμπειρία της προσφυγιάς και τις αστικές συνήθειες των Τριγλιανών καθώς και γύρω από το λιμάνι με τις εμπορικές και διαμετακομιστικές του δραστηριότητες. Αυτές οι πτυχές μοιάζει να επικρατούν στη συλλογική μνήμη σε σχέση με άλλα κομμάτια της τοπικής ιστορίας όπως είναι η παρουσία των κατοίκων της Διασαύρωσης, με τις εργατικές, ευβοιώτικες –κι όχι μόνο– καταβολές της, ή των Σαρακατσάνων κτηνοτρόφων.

Ωστόσο, στη συγκεκριμένη κοινότητα, παρότι τα όρια μεταξύ των διαφορετικών ομάδων που συγκατοικούν παραμένουν σαφή και ευδιάκριτα, το γεγονός ότι τη βασική ακίνητη περιουσία συνιστούν οι κατοικίες κι όχι η αγροτική γη, καθώς κι ότι, ευρύτερα, οι απόγονοι των προσφύγων από την Τρίγλια όπως και οι μόνιμοι κάτοικοι που προέρχονται από την πόλη της Αθήνας μοιράζονται μια κοινή αστική νοοτροπία, μοιάζουν να μη δημιουργούν ανάλογες εντάσεις με εκείνες στο Μαρκόπουλο. Μάλιστα αρκετοί Αθηναίοι μέτοικοι ενδιαφέρονται να συμμετάσχουν στα κοινά, να διερευνήσουν την ιστορία του τόπου και ενίοτε να αναδείξουν αυτές τις λιγότερο προβεβλημένες πλευρές της τοπικής ιστορίας, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στον επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας. Κάτι παρόμοιο δεν συμβαίνει ωστόσο με τους εξωτερικούς μετανάστες που ακόμα κι αν ζουν δύο ή τρεις δεκαετίες τώρα στη Ραφήνα κι έχουν αποκτήσει μικροαστικά χαρακτηριστικά (ιδιόκτητη κατοικία, στροφή από τη μισθωτή εργασία σε ελεύθερα επαγγέλματα κ.λπ.) δεν έχουν δημόσια παρουσία ή λόγο στα θέματα της κοινότητας.

Πέρα όμως από τις μνήμες του παρελθόντος που σφυρηλατούν το τοπικό ανήκειν, εντοπίζονται διαφοροποιήσεις αναφορικά με τις προσδοκίες για το μέλλον του οικισμού. Σε αντίθεση με τους κατοίκους του Μαρκόπουλου που είδαν τις υποδομές οι οποίες σχετίστηκαν με τους Ολυμπιακούς Αγώνες να αλλάζουν την καθημερινότητά τους, εκείνοι της Ραφήνας θα ήθελαν να είναι περισσότερο μέτοχοι στις εξελίξεις των τελευταίων ετών, καθώς ούτε η Αττική Οδός, ούτε ο Προαστιακός Σιδηρόδρομος έχουν φτάσει (ακόμα) εκεί, όπως ανέμεναν, ούτε το λιμάνι έχει καταφέρει να αποκτήσει τη σημασία και εμβέλεια που περίμεναν να αποκτήσει ως δεύτερος σημαντικός ναυτικός κόμβος της Αττικής μετά τον Πειραιά. Από την άλλη πλευρά αρκετοί είναι εκείνοι που εναντιώνονται σε μια κακώς εννοούμενη, κατά την άποψή τους, «ανάπτυξη» που δεν βασίζεται σε βιώσιμες για το περιβάλλον λύσεις και δεν θέλουν να χάσει η Ραφήνα το «χρώμα» και το φυσικό πλεονέκτημα που διαθέτει, την ποιότητα δηλαδή που προσφέρει σε παραθεριστές, τουρίστες και μόνιμους κατοίκους καθώς θεωρούν ότι η ανάδειξη αυτών των στοιχείων θα επιτρέψει τη μελλοντική οικονομική και κοινωνική ευημερία της. Οι διαφορετικές αυτές οπτικές ωστόσο δεν οργανώνονται γύρω από κάποιες από τις διαφορετικές ομάδες προέλευσης.

Και στις δύο κοινότητες συναντάμε επομένως αντιστάσεις από τους παλαιότερους κατοίκους να μοιραστούν με τους νεότερους τη διαχείριση της τοπικής κοινωνίας

αλλά και της τοπικής ταυτότητας. Οι αντιστάσεις αυτές εκδηλώνονται τόσο στο επίπεδο των πρακτικών, όσο και στο επίπεδο της ρητορικής, της μνήμης και της τοπικής ιστορίας (Hirschon-Φιλιππάκη 1993). Ωστόσο συχνά αυτές μοιάζουν να γεφυρώνονται μπροστά στις σύγχρονες προκλήσεις ή να αναδιαμορφώνονται χάρη σε αυτές καθώς ολοένα και περισσότερο οι δύο κοινότητες εντάσσονται στον οικιστικό ιστό της πρωτεύουσας και η πορεία τους συνδέεται με εκείνη της πόλης της Αθήνας. Μάλιστα, από την έρευνα έγινε εμφανές ότι και οι δύο οικισμοί παρουσιάζουν μια αμφίθυμη στάση επιθυμίας και αντίστασης στην ολοένα και μεγαλύτερη φυσική και πολιτισμική προσέγγισή τους με την πρωτεύουσα και στη μετατροπή τους από αγροτικές χωρικές κοινότητες σε αστικούς οικισμούς. Πλην όμως, οι αντιστάσεις αυτές δεν εκδηλώνονται με τον ίδιο τρόπο, τον ίδιο ρυθμό και την ίδια ένταση, ούτε έχουν την ίδια επίδραση στο αίσθημα του ανήκειν των κατοίκων και στις μεταξύ τους σχέσεις. Το γεγονός αυτό σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τις διαφορετικές αφετηρίες και διαδρομές των δύο κοινοτήτων κατά το παρελθόν αλλά και τη διαφορετική αντιμετώπισή τους από το κεντρικό κράτος στο παρόν.

Κλείνοντας θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι σε μια εποχή που ο δημόσιος λόγος κυριαρχείται από συζητήσεις σχετικά με την παρουσία προσφυγικών και μεταναστευτικών πληθυσμών, θεωρούμε ότι η παραπάνω συγκριτική μελέτη αναδεικνύει τον μη «φυσικό» αλλά τοπικά, χρονικά και κοινωνικά κατασκευασμένο χαρακτήρα των δύο τοπικών κοινοτήτων, καθώς και τις πολλαπλές πτυχές της τοπικής ταυτότητας και μνήμης. Καθιστά επίσης εμφανή τη διαχρονικότητα του κοινωνικού φαινομένου της μετακίνησης και φωτίζει τις συνέπειες της συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης μεταξύ διαφορετικών συλλογικών υποκειμένων, τόσο σε κοινωνικοοικονομικό όσο και σε πολιτισμικό επίπεδο.

Abstract

The research project “Locality and Mobility in Eastern Attica: Collective definitions and identifications in the communities of Rafina and Markopoulo (18th-21st century)” was carried out between July 2017 and June 2018 by EMENA with my scientific advice and the participation of nine students from Panteion University. The purpose of the program was to shed light on the historical and social processes of formation of these two communities and on the construction of local identities, through an interdisciplinary (historical and anthropological) perspective. The research departs from the theoretical assumption that “community” and “identity” are not given “realities” but fluid historical processes, the cultural and social content of which needs to be explored. The project examines the interactions between different groups of people that share the same place and shape each local society.

Attention is also paid to the relations between each community and the city of Athens, which as a political and ideological center influences the ways in which local identity and inter-communal relations evolve. At a time when public discourse is dominated by debates about the presence of refugees and migrants, we believe that such a comparative study can help to highlight the non-”natural” but locally, temporally and socially constructed character of such local communities, as well as the multiplicity of local identities and memories. Also, to shed light to the perennial character of human mobilities and stress the socio-economic and cultural effects of coexistence and interaction between different individual and collective subjects.

Βιβλιογραφία

- Αθανασοπούλου, Α. (2006), «Αλβανοί και ‘Αρβανίτες’. Πολιτισμική συνάφεια και μεταναστευτική εργασία στην Βόρεια Πελοπόννησο», στο: Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 239-266.
- Barth, F. (1969), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Long Grove, Illinois: Waveland Press.
- Cohen, A. (1985), *The Symbolic Construction of Community*, Λονδίνο, Routledge.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1998), «Η χώρα του Πνεύματος και η Χώρα του Οιονοπνεύματος: Παράδοση και Πολιτισμική Ταυτότητα στην Αττική», *Σύγχρονα Θέματα: Τριμηνιαία Έκδοση Επιστημονικού Προβληματισμού και Παιδείας*, Τεύχος 66: 104-111.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2003), *Εαυτός και ‘Άλλος’: Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα: Gutenberg.
- Gefou-Madianou, D. (2014), “Messogeia, the New ‘Eleftherios Venizelos Airport’ and ‘Attiki Odos’ or the Double Marginalization of Messogia”, στο: Brekke K.-J., Dalakoglou D., Filippidis C. και A. Vradis (επιμ.), *Crisis-Scapes: Athens and Beyond*, Αθήνα, Crisis-scape.net, 18-22.
- Gupta, A. και J. Fergusson (επιμ.) (1997), *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*, Νιάρρα και Λονδίνο, Duke University Press.
- Hirschon-Φιλίππικη R., 1993, «Μνήμη και Ταυτότητα: Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς», στο: Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν: Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 327-356
- Νιτσιάκος, Β. (1991), «Κοινότητα», στο: Νιτσιάκος Β., *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, Αθήνα Οδυσσεάς, 39-64.
- Νιτσιάκος, Β. (2010), «Μετανάστευση και Διεθνικότητα», στο: Νιτσιάκος Β., *Στο Σύνορο. «Μετανάστευση», Σύνορα και Ταυτότητες στην Αλβανο-Ελληνική Μεθόριο*, Αθήνα Οδυσσεάς, 19-76.
- Νιτσιάκος, Β. (2018), «Εισαγωγή», στο: Νιτσιάκος Β., Μάνος Ι., Δαλκαβούκης Β., Αγγελίδου Α. και Γ. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Τα Πολλαπλά Σύνορα ενός Μεταβαλλόμενου Κόσμου. Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Εθνογραφικές Δοκιμές στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Κριτική, 11-31.

- Οικονόμου, Λ. (2010), «'Οικόπεδα με δόσεις': Η παραγωγή του χώρου στην αθηναϊκή περιφέρεια (1950-1960)», στο: Γιαννακόπουλος Κ. και Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Οικονόμου, Λ. (2012), *Η Κοινωνική Παραγωγή του Αστικού Χώρου στη Μεταπολεμική Αθήνα*, Αθήνα, Πατάκης.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1990), «Δια την Σύστασιν και Ωφέλειαν της Κοινότητος του Χωριού: Σχέσεις και Σύμβολα της Εντοπιότητας σε μια Αιγαιακή Κοινωνία», στο: Κομνηνού, Μ. και Παπαταξιάρχης, Ε. (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία: Ο Κωνσταντίνος Καρβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα, Παπαζήσης, 332-372.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1996), «Περί της Κοινωνικής Κατασκευής της Ταυτότητας», *Τοπικά Β'*: 197-216.
- Σπύρος, Θ. (2005), «Ανθρωπολογία ενός ασύ(λ)λη(π)του χώρου: 'τόπος' και 'κοινότητα' σε ένα πρώην νομαδικό πληθυσμό», *Δοκιμές 13-14*: 101-135.
- Φιλίππου-Αγγέλου, Π. (2008), «Σχηματισμός – σύσταση και εξέλιξη των δήμων και των κοινοτήτων των Μεσογείων και της Λαυρεωτικής (1833-1979)», στο: *Πρακτικά 9^{ης} Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Απτικής*, 439-451.